

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису.

ХРИЧИКОВ Борис Васильович

**КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ,
ЇЇ ОБСЯГ І ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ
В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.01 — російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук.

Київ — 1994

00756775 (.)

...йського мовознавства Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук професор **Брици М. Я.**,
доктор філологічних наук **Кудрявцева Л. О.**,
доктор філологічних наук **Мусієнко В. П.**

Провідна установа — Львівський державний університет ім. І. Франка.

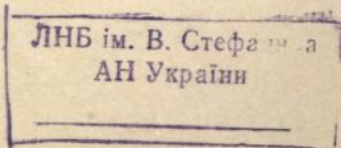
Захист дисертації відбудеться 11 жовтня 1994 р. о... год. на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства АН України.

Автореферат розіслано « » ..... 1994 р

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н. Г. ОЗЕРОВА.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційної теми. Категорія модальності — функціонально-семантична категорія, що відображає різні види відношення висловлення до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації того, що повідомляється.

Категорія модальності — одна з суттєвих ознак речення; залежно від контекстуальних умов, інтонації вона може виступати в різних модифікованих значеннях і відтінках. Різноманітні її засоби вираження цієї категорії. У сучасній науці про російську мову (й у мовознавстві загалом) усе це поки що недостатньо вивчено: є різні розуміння змісту обсягу категорії модальності, немає єдиної думки про засоби її вираження. Разом з тим питання про зміст категорії модальності, її обсяг і засоби вираження належать до глобальних питань синтаксису, а його вирішення висвітлює побудову теорії речення — основної одиниці синтаксису, головної одиниці спілкування. Таким чином, актуальність теми даної дисертаційної роботи мотивована: 1) необхідністю дальшого поглибленого вивчення й уточнення змісту, обсягу й засобів вираження категорії модальності, що викликає науковий інтерес у теоретичному й практичному аспектах; 2) відсутністю спеціальних праць монографічного характеру, присвячених з'ясуванню змісту, обсягу і різнорівневих засобів вираження категорії модальності в науці про російську мову; 3) практичними вимогами до вміння побудови конкретного висловлення, що пов'язане з культурою мовлення, коли мова дає можливість вибору і відбору різних лексичних одиниць, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій; 4) потребою в знан-

нях сутності й особливо засобів вираження категорії модальності, за допомогою яких мовець організує й оптимізує мовленнєве спілкування.

Наукова база роботи. Теоретичні положення дослідження у своїй основі спираються на: 1) розуміння взаємопов'язаності мовних рівнів, що утворюють структуру мови; мова знаходиться в постійному розвитку і зміні як результат протиріч між формами її існування, узусом та індивідуальним уживанням; закони розвитку мови об'єктивні; 2) учення І. П. Павлова про другу сигнальну систему; 3) дослідження, присвячені семантичному синтаксису, функціональному синтаксису, а також спеціальні праці, в яких описуються окремі модальні значення й засоби їх вираження; 4) результати узагальнення великого фактичного матеріалу, вибраного з текстів художніх творів різних епох і жанрів, тлумачних, зворотних та інших словників.

Мета й завдання дослідження зумовлені актуальністю вивчення категорії модальності як невід'ємної властивості речення, як компонента граматичної будови, синтаксичної системи мови.

У сучасній лінгвістичній літературі зміст модальності досить часто пов'язується з розумінням реальності-нереальності, які в свою чергу співвідносяться з логічним уявленням ^{т.б.} реальності або нереальності. Таке розуміння сутності модальності значно звужує її обсяг.

У процесі пізнання людина взаємодіє з об'єктивною дійсністю на рівні не лише інтелекту, а й емоцій.

У процесі спілкування людина виявляє в мовленні найрізноманітніші ставлення до пізнаної дійсності, які порушують як інтелектуальну сферу, так і емоційно-вольову. Тому модальність як функціональна категорія включає в свій зміст не лише ставлення людини, пов'язані з розумінням реальності або нереальності факту (процесу), що передається, і, як правило, на думку багатьох, виражаються способами дієслова.

Зміст модальності має безпосередній зв'язок і з іншими сферами уявлень мовця про дійсність і його ставлення до неї. І тому модальність може виражатись різноманітними засобами.

Метою даної роботи якраз і є монографічний опис змісту категорії модальності і засобів її вираження на різних мовних рівнях. Для досягнення цієї мети необхідно було вирішити такі завдання:

1. Уточнити зміст понять предикативності як суттєвої ознаки речення і модальності як суттєвої ознаки висловлення, на основі існуючих теоретичних положень, залучаючи фактичний мовний матеріал, розглянути й охарактеризувати зв'язки між ними.

2. Визначити місце способу в системі засобів вираження модальності і характер модальної семантики способів. Розкрити зв'язок між способами й іншими засобами вираження модальності, специфіку їх значень; розглянути для цього модальні функції форм дієслівних способів.

3. Описати модальні значення дійсного способу в залежності від взаємодії категорії виду і часу з урахуванням лексичного значення дієслова-присудка, а також особливості вираження модальних значень умовного та наказового способів.

4. Дослідити іменники із суфіксами суб'єктивної оцінки і з'ясувати їх відношення до вираження модальності.

5. Розглянути своєрідність вираження модальних значень службовими словами і простежити шляхи поповнення цих розрядів слів.

6. З'ясувати синтаксичні засоби вираження категорії модальності в сучасній російській мові.

Наукова новизна. У даному дослідженні сутність речення його основні ознаки — предикативність і модальність — розглядаються на таких засадах: 1) речення може стати одиницею спілкування лише за умови, якщо в ньому виражається діалектична єдність одиничного (окремого) і загального; 2) розуміння предикативності базується на положенні про те, що кожному реченню як одиниці спілкування з необхідністю властиві такі елементи діалектики, як взаємовідношення між одиничним і загальним, якому в свою чергу притаманні тотожність і протилежність компонентів, що його складають; 3) зміст категорії модальності та її обсяг визначаються на основі розуміння взаємодії людини з навколишнім світом у процесі пізнання. Вплив об'єктивної дійсності на людину відбивається в її свідомості у вигляді думок, почуттів, спонукань, виявлень волі, що й передається в процесі спілкування. Виходячи з цього, модальність визначається як граматична категорія речення (висловлення), яка виражає найбільш загальні відмінності у ставленні людини з її свідомістю до об'єктивного світу, зафіксовані структурою речення.

У дисертації вперше здійснюється в статичному і динамічному аспектах всебічний опис змісту, обсягу та різнорівневих засобів вираження категорії модальності, взаємозв'язок цих засобів і їх ієрархію. Новизна дослідження зумовлена і тим, що до вивчення залучені матеріали, які ще не були предметом самостійного аналізу; не було монографічного опису категорії, що розглядається, на матеріалі російської мови. До цього часу поняття предикативності і модальності інтерпретуються по-різному. Ці різні точки зору, на наш погляд, пояснюються недостатньою опрацьованістю теорії речення.

Модальність виражається різнорівневими мовними засобами: 1) системою способів. У дисертації виявляються основні модальні значення способів та їх різні модифікації в простих та складнопідрядних реченнях; 2) серед суфіксів іменників (рідше прикметників і прислівників) є експресивні, що вносять суб'єктивно-оцінні значення, за допомогою яких до основного значення мотивуючого слова (іменника) додається додатковий елемент конотації. Творення іменників з емоційно-експресивними оцінними значеннями пов'язане зі ставленням людини до реалій об'єктивної дійсності, і якщо такі іменники містяться у висловленні, то вони як члени речення впливають на модальність як категорію речення.

Утворення іменників з емоційно-експресивними оцінними значеннями часто супроводжується полісемією та омонімією. На основі подібності емоційно-експресивних значень виділено тематичні групи (25) цих іменників. Дану класифікацію іменників з розглянутими конотативними значеннями проведено на основі найближчої родової ознаки їх денотативного значення; 3) модальними та службовими словами; 4) синтаксичними засобами. Ці чотири системи засобів вираження модальності об'єднані спільним модальним значенням — значенням, за допомогою якого мовець виражає своє ставлення до дійсності, але вони і різняться своєю модальною семантикою, хоча б тому, що одні, наприклад, дійсний спосіб, вказують на ставлення мовця до дійсності, у першу чергу враховуючи пізнавальну діяльність людини в плані інтелектуальної сфери, інші, наприклад, суфікси, — емоційно-вольової.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає у з'ясуванні змісту, обсягу і засобів вираження категорії модальності, що пов'язане з найважливішими питаннями синтаксису, теорією речення. Категорія модальності — одна із центральних категорій

синтаксису, яка лежить в основі визначення речення як основної комунікативної одиниці. Наукове розуміння сутності та обсягу цієї категорії дає можливість уточнити суттєві ознаки речення, дефініція його буде більш точна як у логічному, так і в граматичному відношенні. Тому результати дослідження можуть бути використані у подальшій розробці проблем функціонального синтаксису.

Висновки, одержані в процесі дослідження, знайдуть застосування у практиці вузівського та шкільного викладання. Систематизовані модальні значення, багатство засобів їх вираження в простому та складному реченнях можуть бути використані в процесі читання курсу російської літературної мови та спецкурсів із синтаксису. Деякі висновки й конкретні матеріали допоможуть лексикографічній практиці: назріла необхідність створення нового типу словника, в якому повинні бути зібрані слова з емоційно-оцінними та експресивними значеннями (типу **воришка, домишко, замочек, карандашик** тощо). Такий словник потрібен студентам-іноземцям, а також буде корисним і в шкільній практиці: більшість слів із суфіксами емоційно-експресивної оцінки спричиняють орфографічні утруднення.

Методи і аспекти дослідження. Загальнонауковою основою дослідження є розуміння того, що для пізнання предмета необхідно його повне і всебічне вивчення у зв'язках з іншими предметами, зі встановленням тотожностей і відмінностей. Вивчення категорії модальності у її різноманітних зв'язках дозволяє виявити у ній нові якості, зумовлені належністю до синтаксичної системи мови. Функціонально-семантичний підхід видається нам найбільш прийнятним при вивченні значень і системи засобів вираження модальності, він же визначає і напрям дослідження «від тексту» до узагальнення. Як конкретні лінгвістичні методи в процесі визначення основного категоріального значення модальності, різноманітні модифікації й відтінки цього значення, а також різнорівневі засоби вираження їх застосовується описовий метод, що передбачає планомірний аналіз фактів мови, пояснення їх будови і функціонування.

В процесі дослідження використовувались також деякі експериментальні прийоми: субституція, порівняння; наукова достовірність висновків підтверджується кількісними параметрами явищ, які вивчаються.

Значення категорії модальності, різноманітні модифікації цього значення і засобів їх вираження підлягали дослідженню в двох аспектах: як статичні словесно-граматичні структури і, в першу чергу, як динамічні структури, орієнтовані на функціональну перспективу, що виникає в процесі мовлення, в контексті. Контекст розуміється як частина тексту, яка вичленована з нього і об'єднана мовною одиницею, що в ньому реалізується і актуалізує своє значення.

Дослідження мовного факту в його системних відношеннях і в зв'язках потребує передусім звертання до змістової сторони: класифікація модальних значень проводилась на основі семантичної ознаки з урахуванням того, що у мові — основному засобі спілкування — головну роль відіграє семантика. Виявлення конкретних фактів мови, які містять модальні значення, проводилось з позицій структурно-семантичного підходу, який передбачає об'єднання різних способів вираження певних семантико-синтаксичних відношень, а також урахування основних ознак описуваних конструкцій як в плані внутрішньої, так і зовнішньої структури. Структурно-семантичний підхід дозволив показати категорію модальності як явище, що відбиває системність мови, а кожний засіб її вираження — як особливу підсистему, в якій елементи нових якостей виникають на основі певних взаємодій і відношень. Зважаючи на те, що належність до системи зумовлює в об'єкті виникнення нової якості, розуміння кожного модального значення орієнтоване на решту членів системи, але при конкретному розгляді акцентується те значення, яке вирізняє його з-поміж інших.

Апробація. Результати досліджень поетапно доповідались на звітних міжвузівських, регіональних та республіканських конференціях.

Основний зміст дисертації висвітлено в 23 публікаціях автора, в тому числі монографії «Категорія модальності, її обсяг і засоби вираження в сучасній російській мові» (Київ: КГПІ, 1992.—212 с.).

Автор протягом багатьох років читає лекції з курсу синтаксису сучасної російської мови; неодноразово читався спецкурс «Категорія модальності, її обсяг і засоби вираження в сучасній російській мові», проведено багато спецсеминарів з аналогічною тематикою.

Структура праці. Дисертація складається зі вступу, п'яти, розділів, висновків, списку використаної літератури.

На захист виносяться такі положення:

1. Категорія модальності — функціонально-семантична граматична категорія, зафіксована структурою речення, яка інформує про найбільш загальні відмінності у ставленні мовця і його свідомості до об'єктивної дійсності.

2. Мовна модальність функціонує в першу чергу на рівні синтаксису, знаходиться в певних взаємовідносинах з предикативністю.

3. Сутність модальності — в суб'єктивному ставленні мовця до об'єктивного світу. В мові суб'єктивне знаходиться в діалектичному зв'язку з об'єктивним.

— 4. Категорія модальності включає в свій зміст низку різнопланових значень (інтелектуальної й емоційно-вольової сфер) і знаходить різнорівневі засоби вираження, серед яких способи дієслова займають центральне місце. Зміст модальності не уміщується у сферу реальність—нереальність, він значно ширший.

5. У складі речення іменники з експресивними суфіксами як головні або другорядні члени вносять у модальне значення висловлення емоційно-оцінний компонент. Утворення іменників з даними суфіксами призводить до появи нових значень у слові та омонімів емоційно-експресивного характеру.

6. Модальні слова — один із засобів вираження модальних значень, співвідносний з дієслівними способами.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, формулюються мета та завдання дослідження, відзначається наукова новизна, теоретичне і практичне значення виконаної роботи, формулюються положення, що виносяться на захист, визначаються методи аналізу, називаються джерела фактичного матеріалу.

У першому розділі — «Теоретичні основи і характеристика розробки вчення про модальність» — викладаються методологічні принципи дослідження, коротко розглядаються точки зору на модальність вітчизняних лінгвістів XIX—XX ст., пропонується дещо відмінне від традиційного, більш широке, розуміння сутності змісту категорії модальності.

Лінгвіст, аналізуючи або узагальнюючи мовні факти, повинен завжди спиратися на положення про те, що мова соціальна за своєю суттю і походженням, за функціонуванням та розвитком, що основна функція мови — функція людського спілкування. Мова знаходиться у нерозривній діалектичній єдності з мисленням. Діалектико-матеріалістичне розуміння взаємозв'язку мови і мислення підкреслює їх специфічні особливості як самостійних суспільних явищ, які мають свої компоненти, одиниці і функції.

Важливим моментом будь-якого лінгвістичного дослідження є розуміння мови як системи і структури. Системний підхід до мови був обґрунтований у працях О. О. Потєбні (пізніше Ф. де Соссюром). При системному підході мова розуміється, як щось ціле, яке складається з елементів, що знаходяться між собою в певних зв'язках та відношеннях. Сукупність же зв'язків та відношень, за допомогою яких мовні елементи організуються в ціле, розуміється як структура мови. Зв'язки і відношення немовби «пронизують» мову не лише на всіх її рівнях, але мають місце й міжрівневі зв'язки і відношення, що, певне, важливіше. Системний підхід до мови і виявляє усі ці зв'язки. Він не залишає поза увагою зв'язки мови з речами, предметами, явищами об'єктивного світу, суспільством і мисленням.

Дослідник при аналізі мовних фактів повинен врахувати: парадигматичні та синтагматичні зв'язки і відношення. Напр., розуміння парадигматичних відношень на синтаксичному рівні дає можливість усвідомити вираження таких категорій, як предикативність і модальність у реченнях типу: Весна. Дощь і т. ін.; підхід до мови як до суспільного явища, що розвивається. Розвиток мови проходить під дією певних внутрішніх та зовнішніх сил (або умов). По суті розвиток зводиться до змін у структурі мови, її частин і компонентів.

Інтерес до мовної категорії модальності з'явився у багатьох лінгвістів після видання у 1950 р. однієї з найбільш змістовних праць з теорії граматики акад. В. В. Виноградова «О категории модальности и модальных словах в русском языке». За подальший період опубліковано велику кількість лінгвістичних праць, в яких робляться спроби теоретично осмислити сутність мовної категорії модальності, розглянути конкретні засоби її вираження, пов'язати різної глибини міркування про зміст цієї категорії з найрізноманітнішим фактичним матеріалом.

Наявність великої кількості праць ще не означає того, що стосовно категорії модальності у лінгвістиці вже сказано останнє слово. Мабуть, цього і не може бути, оскільки процес пізнання безмежний, а предмет (категорія), який вивчається, може виявляти все нові та нові ще зовсім не вивчені сторони та якості.

Основні положення вчення акад. В. В. Виноградова про модальність такі: 1. Модальне значення притамапне кожному реченню і вказує на відношення речення до дійсності. 2. Категорія модальності — центральна мовна категорія. 3. Зміст та форми вираження категорії модальності історично мінливі. 4. Модальність за своїм обсягом широка. 5. В сучасній російській мові категорія модальності має різні засоби свого вираження. 6. Категорія модальності тісно пов'язана з категорією предикативності.

Мовна модальність цікавила видатних вітчизняних лінгвістів. У розділі коротко розглядаються погляди на модальність М. В. Ломоносова, М. І. Греча, О. Х. Востокова, І. І. Давидова, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, Д. М. Овсяннико-Куликовського, О. А. Шахматова, О. М. Пешковського та ін.

У вченні акад. В. В. Виноградова про модальність критично акумулювались не лише погляди вітчизняних лінгвістів, але й деяких зарубіжних, наприклад, Ш. Баллі, Е. Бенвеніста та ін.

Не всі сучасні лінгвісти у розумінні категорії модальності дотримуються думки акад. В. В. Виноградова. Сучасна синтаксична теорія містить й інші погляди на сутність та засоби вираження цієї категорії. Так, наприклад, зміст модальності 1) обмежується планом реальності—нереальності, тобто розуміється як синтаксична категорія, що характеризує той або інший ступінь реальності—нереальності змісту висловлювання; 2) виражає відношення висловлювання до дійсності з точки зору мовця; 3) виражає відношення мовця до дійсності та ін.

Гадаємо, що така різноманітність поглядів свідчить про недостатню розробку теорії речення, про необхідність дальшого поглибленого вивчення основних найсуттєвіших ознак речення: предикативності та модальності.

Суть категорії модальності розуміється нами на основі взаємодії людини з навколишнім світом у процесі пізнання. Людина якимось чином ставиться до цієї впливаючої дійсності. Отже, у центрі розуміння змісту категорії модальності знаходиться мовець з його свідомістю і ставленням до об'єктивної дійсності.

Розуміння категорії модальності як відношення змісту висловлювання до дійсності в плані реальності—нереальності, істинності—хибності не повністю відбиває сутність цієї категорії, звужує її, зближує мовну категорію з логічними. У реченні—Он, кажеться, болен — модальність полягає не у встановленні зв'язку між суб'єктом і його станом, не в ірреальності даного висловлювання. Тут сутність модальності — в оцінці мовцем стану як можливого. Висловлена ситуація відповідає дійсності лише в можливому смислі. Це й є сутність модальності для даного висловлення, що й передається у процесі комунікації.

У багатьох спеціальних дослідженнях і навчальних посібниках висловлюється думка про наявність суб'єктивної та об'єктивної модальності. Гадаємо, що тут не обійшлося без впливу, з одного боку, класичної формальної логіки з її трьома видами суджень: асерторичних, проблематичних, аподектичних (об'єктивна модальність), а з іншого, — розуміння сутності модальності як ступеня достовірності—недостовірності з точки зору мовця (суб'єктивна модальність).

Річ у тім, що суб'єктивне завжди знаходиться у діалектичній єдності з об'єктивним, але в основі цієї єдності—об'єктивне. Категорія модальності функціонально-суб'єктивна остільки, оскільки висловлювання йде від мовця-індивідуума, у ньому виражено його ставлення до об'єктивної дійсності. Об'єктивність цієї категорії в джерелі, в суспільній сутності мови. Мовлення і мова являють собою діалектичну єдність одиничного і загального.

Другий розділ — «Способи дієслова — основний засіб вираження категорії модальності» присвячений аналізу модальних значень способів.

Розглядаючи різноманітні модальні функції форм дієслівних способів, ми розрізняємо ці форми у вільному та синтаксично обумовленому вжитку. У своєму вільному (незалежному) вжитку форми способів виражають найбільш граматикалізовані модальні значення.

Категорія способу являє собою складну систему, що включає в себе складовими частинами три способи: дійсний, умовний і наказовий. Ця система пов'язана з іншими категоріями дієслова (часу, особи тощо). Категорія способу виражає найбільш загальні відмінності у ставленні мовця з його свідомістю до об'єктивної дійсності.

Дійсний спосіб. За допомогою цього способу в процесі спілкування мовець інформує, що для нього висловлюване є прямим відображенням дійсності. Значення дійсного способу ніяк не вкладається в розуміння реальності. Для дійсної модальності важливо, що мовець оцінює дію як ту, що відповідає дійсності, істинний чи хибний цей факт для мовця несуттєво: це зовсім інший план, швидше логічного характеру. Основне модальне значення дійсного способу в залежності від контекстуально-інтонаційних умов, взаємодії категорії виду та часу, а також лексичного значення дієслова-присудка може модифікуватися і виступати у своїх відтінках:

1. **Можливість (неможливість).** Виражається формами теперішнього часу. Умный человек (Изот), честный. Жаль — малограмотен, едва **пишет** (Горьк.); майбут. док.: В игре ее конный **не словит**, В беде — **не сробеет** — **спасет**: Коня на скаку **остановит**, В горящую избу **войдет!** (Некр.). 2. **Необхідність (потрібність).** Виражається формами теперішнього часу. Лес дрогнул, и веселые пушечные залпы ухарски покатались вдогонку друг за другом. Это рядом, — сказал Кирилл. — Сейчас **польет**, **бежим** (Фед.), майб. док. **Пойдешь** на ту сторону, **найдешь** Василия, **передашь** ему, что взрыв моста отставит (Симон.). 3. **Упевненості.** Виражається формами майб. недок. Вчера я приехал в Пятигорск; нанял квартиру на краю города. на самом высоком месте, у подошвы Машука: во время грозы облака **будут спускаться** до моей кровли (Лерм.). 4. **Небажання.** Виражається формами майб. док. Эх, матушка! Что плакать о прошедшем, когда о теперешнем **не наплачешься** (Лерм.). 5. **Здивування.** Виражається формами майб. док. Ну, что ж, **ждетесь**, **поживете** и на воле, когда меня не будет. Вот уж тогда **делайте**, что хотите (О. Остр.). 6. **Спонування.** Виражається формами тепер. часу. Катя сказала: **Идем** — у меня голова разболелась (О. М. Толст.); мин. док. Он **взял** руку Филипчука и дал ему пощупать пакет. — **Чувствуете** где? — **Чувствую**, — сказал Филипчук, — Ну, ладно, **поползли** (Симон.).

Відмінювані дієслівні форми, які виконують у реченні функцію присудка, можуть вживатися в переносних значеннях. За допомогою цих форм виражаються такі відтінки основного значення дійсного способу.

1. **Упевненість** мовця в готовності суб'єкта здійснити дію. Виражається формами майб. недок. Я **приготовлюсь**, **выдержу**

экзамен в гимназии, потом **буду работать**, тебе **помогать**. Мы, мама, **будем вместе читать** разные книги (Чех.); мин. док. На какой-то миг мелькнула у меня мысль, что если не хватит сил и я не свалю его с первого удара, — я **погиб** (Шолох.); тепер. час при позначенні майбутніх дій. **Прощай**, любимый город. **Уходим** завтра в море (Чуркін). 2. **Вимушена необхідність**. Виражається формами майб. недок. Раз никому нет дела до меня, останусь и **буду жить**, как жила. (Фад.). 3. **Спонування**. Виражається формою тепер. часу при позначенні майбутнього. — Ну, — сказал он Полине, — Я решил: едем (Горьк.). 4. **Здогадуваність**. Виражається формами майб. док. Посмотрим, так ли равнодушно **примет** он смерть перед своей свадьбой (Пушк.); майб. недок. Как управлять ты будешь под грозой, **тушить** мятеж, **опутывать измену?** (Пушк.); тепер. час. Только вдруг французы бросятся на нас. Я — стрелять, стрелять: перебежью ужасно много; но они все-таки **бегут** прямо на меня... (Л. Толст.). 5. **Обурення**. Виражається формами майб. недок. Запрягая в косилку коней, гремел хозяин: — Христа ради, взял его, а он будет с сукиными сынами **якшаться**... (Шолох.); тепер. часу. Извини, сестра, но так нельзя... — брюзжал дядя, морща лицо. — Я представляю тебе губернатора, а ты ему руки **не подаешь!** (Чех). 6. **Заперечення**. Виражається формами мин. недок. Чего она тебе на самом деле, повернуться не дает! — Да ну, боялся я ее! — отвечал Плешеев (Панов.); мин. док. в контрасті майбутнього. Так и **поверила** тебе, — думала она, делая глупое лицо, — **нашла дуру**.. (М.-Сиб.).

Модальні значення, виражені складним дієслівним присудком з модальним дієсловом в ролі допоміжного компонента, за своїм змістом відбивають загальні та суттєві відношення між дією і її суб'єктом. У цих випадках аналізований матеріал дає можливість виділити такі найбільш загальні модальні значення і їх відтінки, враховуючи значення допоміжного компонента.

1. **Волевиявлення до здійснення дії з відтінками**: а) бажання (небажання): **Хотел писать** — но труд упорный Ему был тогда... (Пушк.); б) прагнення: **Спешу поделиться** с вами большой радостью: я **женюсь** (Тург.); в) старанності: Я **мучительно силился понять**, в чем дело (А. Гайдар); г) рішучості. Немецких пулеметчиков уже не было слышно, и Мария **отважилась приподнять** голову (Поповкін); д) готовності: На ель Ворона **взгромоздьясь**, Позавтракать было совсем уж **собралась**, Да **приздумалась** (Крил.); е) спроби: Он **пробовал резать** проволоку

перочинним ножом, но нож быстро сломался (Кожев.); ж) наміру: Видали рощицу возле села? **Мы наметили создать** там колхозный парк культуры и отдыха (Полторацкий); з) згоди: Я дамское седло достал, Маюфа Ваенльевна: вам верхом ездить; графский берейтор берется в месяц вас **выучить** (Гонч.); і) дозволу (заборони): В конторе, куда я пришел, мне **разрешили осмотреть** завод (Серафим.); к) настанови: Из желанія добра сестре Юлинька учит Полину **требовать** от Жадова, чтоб он поступил по примеру Белогубова (Черныш.); л) поради (рекомендації): Врач подозревал худшее, чем обычная невралгия, и **рекомендовал обратиться** к хирургу (Леон.); м) прохання: По телефону Мересьев умолил Анюту как-нибудь подмениться с дежурства часа на два (Полев.); н) доручення: **Обязали** ее (мать) подпиской представить в гимназию сына по выздоровлению (Акс.); о) примусу: Скажите же мне, что вас **побудило назначить** свиданье Лучкову? (Тург.); п) наказу: В твою комнату я велел **переселить** Андрея с его скрипкой (Чех.).

2. Можливості (неможливості): ...Дальше выкрики перешли в слитный гул, но дед Шукарь ухитрился-таки пробуравить шум своим по-бабьи резким голосом (Шолох.).

3. Суб'єктивно-емоційної оцінки: Но полно рассуждать — **боюсь тебе наскучить** (Пушк.).

4. Звичності дії: Игорь **приспособился** просыпаться раньше сигнала (Макар.).

У реченнях зі складеним іменним присудком виділяємо такі модально-оцінні значення на основі аналізу дієслів-зв'язок:

1. **Звичної констатації відношень**, за яких ознака і суб'єкт існують як факт: Вся жизнь моя **была залогом** Свиданья верного с тобой (Пушк.). 2. **Оцінка відношень як констатація виявлення ознаки**: Брат становился непонятный (Горьк.). 3. **Оцінка відношень як уявних**: После Ялты с ее пышной набережной Алушта показала мне скучной (Пауст.). 4. **Оцінка відношень у відповідності з чийось поглядом**: Рощин считался хорошим стрелком (О. М. Толст.).

У висловленні модальні значення можуть виражатися не лише предикативним центром двоскладного речення, але й словосполученням типу: іменник+інфінітив, у якому чітко виступають атрибутивні відношення. Такі словосполучення виражають модальні значення:

1. Емоційного відношення до дії з відтінками: а) внутрішнього стану як прагнення до дії: Фома воодушевлявся **желанием говорить** что-то правильное и высокое (Горьк); б) бажання (по-бажання) дії: Вскоре приехал вновь испеченный инженер Александр Образцов с тайной мыслью жениться на Кетти... (Шишк.); в) прихильності до дії: Она задумалась, в ее усталом лице было выражение **готовности принять** любой удар судьбы (В. Панов).

2. Волевиявлення до дії з відтінками: а) вираження волі до дії: Машинист сидел за отказ везти солдат на подавление забастовки рабочих стекольного завода (Марков); б) спонукання до дії: Сабуров, успевший уже привыкнуть к этому, равнодушно попросил у Бабченко разрешения выйти покурить (Симон).

3. **Можливості (неможливості) дії:** Ведь я прошу одного, прошу права надеяться, мучиться, как теперь... (Л. Толстой).

4. **Необхідності дії:** У кого на руках эта карта, — начал торжественно старик Шелестов, поднимая верхнюю карту второй колоды, — тому **судьба пойти** сейчас в детскую и **поцеловаться** там с няней (Чех.).

Умовний спосіб. Категоріальним значенням цього способу є припущення. Значення припущення як основне модальне значення умовного способу може виступати у безлічі своїх різновидів та відтінків. Це залежить від: а) лексичного значення дієслів, від яких утворена форма умовного способу; б) наявності модальних слів, часток та інших лексичних одиниць у висловлюванні; в) складу та структури синтаксичної конструкції; г) інтонаційного оформлення і деяких інших умов.

У реченні умовний спосіб має дві групи модальних значень: 1. Здогадні. 2. Здогадно-оптативні.

Серед здогадних модальних значень виділяємо:

1. **Немодифіковану здогадність:** Он мог бы в одну минуту запутать полицейского в «Восьмидомиках» и спрятаться у Любки или у Иванцовых, но Олег не имел права подводить их (Фадеев). Пор. мог бы запутать (здогадність) — мог запутать (можливість).

2. **Необумовлену можливість:** Корчагин был военком батальона, этот батальон стоял за ним. Какой же пример дисциплины **показал бы** он ему своим поведением (М. Остр.). Пор. показал бы — мог показать.

3. **Обумовлену можливість.** Без вас я, признаюсь, долго бы просидел здесь (Гоголь).

4. **Обов'язковості.** Про него вот книжку не пише нікто, а стоило бы (М. Остр.).

Серед здогадно-оптативних модальних модифікацій умовно-го способу виділяємо:

1. **Значення бажання.** Эх, мандолинку б сюда. Я бы сыграл полечку, а вы бы сплясали (М. Остр.). Пор.: Я хочу сыграть полечку. Частка **бы** часто вступає у зв'язок з іншими частками. По суті частка **бы** модифікується. У цьому випадку значення бажаності отримує різноманітні відтінки: власне бажання. Как он там сейчас, батька, милый! Если бы он знал о завтрашней встрече (М. Остр.) .Начали честных людей таскать... — Хоть бы ночью таскали! — вторил кто-то из толпы (Горьк.). — з відтінком незадоволення. О, скорее бы все это прошло, скорее бы изменилась как-нибудь наша нескладная, несчастливая жизнь (Чех.) — з відтінком нетерпіння тощо.

2. **Значення спонукання.** Серед відтінків волевиявлення читко виділяються, принаймні, три: а) порада. Ты б, ласточка, ловила мошек, Полакомить безродных крошек (Крил.); б) прохання. Вона! Дал бы мне хоть пятерочку (Горьк.); в) наказ. Чтоб ее сегодня же здесь не было (Тург.).

Наказовий спосіб. Категоріальним значенням цього способу є спонукання. Спонукання стосується передусім співрозмовника, тому форма 2-ї особи однини і множини — основна форма наказового способу. Морфологічний арсенал засобів творення форм наказового способу бідний (афікси -и, -те), але він має найрізноманітніші відтінки спонукальної модальності. У вираженні цих відтінків найважливішу роль відіграє інтонація. Виділяємо 12 відтінків значень синтаксично не зв'язаних форм наказового способу: **просте спонукання.** Скажи, ворон-птица, отчего живешь ты на свете триста лет, а я всего-навсего только тридцать три года? (Пушк.), **прохання.** Не спится, няня: здесь так душно: Открой окно, да сядь ко мне (Пушк.), **благання.** Вставай, сплесни, ненаглядный, руками, Сокольным глазком посмотри! (Некр.), **умовляння.** Попроси, мой друг! Ведь ежели отцу и лишний раз поклониться, так ведь голова не отвалится: отец он. Ну, и он со своей стороны увидит... сделай-ка это! право! (С.-Щ.), **дозвіл.** Ну, мой друг, бог с тобой! поезжай, уже если тебя так тянет отсюда (Гонч.), **пересторога.** Няня кричит: «Не убейся, родная!» (Некр.), **наказ.** Полно врать, — прервал я строго, — подавай сюда деньги или я тебя взашей прогоню (Пушк.), **жартівливе або іронічне спонукання.** Кричи еще шиб-

че, чтобы соседи услышали, коли стыда в тебе нет (О. Остр.); **наказ**. Нам критика из года в год нужна, запомните, как человеку — кислород, как чистый воздух комнате (Маяк.), команда. Шагай круче, целься лучше! (Маяк.), **пожелания**. Крепни и славься! — говорит народ своей Советской Армии (Вершигора), **заборона**. На замужних жен не зарься, — спешила она досказать, — это великий грех (Гонч.).

У синтаксично зв'язаних формах відтінки виступають в умовах певного контексту: **особистого спонукання**. Мерзлий грунт долби, лопата, Танк — дави, греми, граната. Штык работай, бомба — бей (Твард.), **спонукання+бажання**. Но пока я умею глядеть и дышать, Пусть живут в моем сердце мечта и тревога (Ошанин), **спонукання+повинність**: Чтоб и крестьянин жил в довольстве, и рабочий — сыт, — да не будет ни одной незасеянной полосы! (Маяк.), **спонукання+припущення**. Порфирий законный наследник, — ну пускай ему недвижимость и достанется (С.-Щ.).

Більшість модальних значень форм наказового способу закріплена за тим чи іншим видом. Так, форми недоконаного виду виражають більш категоричне спонукання. В конкретних синтаксичних умовах наказовий спосіб виявляє зв'язок з іншими способами. Можливі заміни форм умовного способу формами наказового. Пор.: Упади на него целый сугроб, то и тогда бы, кажется, он не нашел нужным стряхивать с себя снег (Чех.) і Если бы упал на него целый сугроб, то и тогда бы, кажется, он не нашел нужным стряхивать с себя снег.

Спонукальна модальність також не має відношення до реальності—нереальності, вона лежить в іншій площині, у площині відношення мовця і того адресата, до якого спрямоване волевиявлення.

У третьому розділі — «Іменник із суфіксами об'єктивної оцінки і їх відношення до вираження модальності» — аналізуються експресивні (чи емоційно забарвлені) суфікси іменників. У процесі словотворення за допомогою цих суфіксів до основного значення мотивуючого слова додається деякий додатковий елемент конотації, напр.: **городок, зубок, старичок** тощо. Вони вносять у нові утворення суб'єктивно-оцінні значення: **пестливі, зменшувально-пестливі, зменшувально-зневажливі, зневажливі**. У процесі спілкування людина виявляє своє ставлення не тільки до дії, але й до предметів об'єктивної дійсності і їх ознак. Це емоційно-оцінні значення як одна з форм відобра-

ження матеріального світу є однією із сфер модальності і при потребі проявляє свої засоби вираження. Конкретному опису цих суфіксів передують деякі теоретичні положення: а) суфікси оцінки — словотворчі: лексичне значення слова — це не тільки денотативне значення, а й нерозривно пов'язане з ним конотативне; б) категорія модальності переплітається і з емоційною сферою пізнавальної діяльності людини і, природно, як розумове, так і емоційне знаходить свої засоби вираження в мові; в) інтелектуальне й емоційне перебувають в діалектичній єдності як у процесі пізнання, так і в процесі спілкування. Реально емоційне значення не сприймається поза стиліованістю. Той, хто слухає, сприймає почуття в конкретних умовах мовлення; д) емоційність та експресивність — різні, але взаємопов'язані явища; е) відчуття, сприйняття, мислення та уява відображають різно-рідні предмети та явища, їх якості та властивості, найрізноманітніші зв'язки та залежності, а емоції й почуття послугують людині для виявлення свого ставлення до змісту того, що пізнається; є) у мові суб'єктивне не існує без об'єктивного і відображає його; ж) суб'єктивно-оцінні значення аналізованих іменників входять в обсяг модальності; і) експресивні суфікси не можна ставити в один ряд з іншими словотворчими суфіксами — структурними і категорізуючими: вони мають специфіку — не переводять мотивовані слова в інший лексико-граматичний розряд слів (по відношенню до мотивуючого), зберігається в них і основна категорія іменника — категорія роду мотивуючого іменника. По відношенню до мовленнєвого змісту слова це «пусті» суфікси, близькі до формоутворюючих.

Утворення з цими суфіксами являють собою такі «нові слова», що відрізняються від тих слів, на базі яких вони з'явилися, тільки особливим емоційно-експресивним забарвленням; суфікси диференціюють його. Закономірно і те, що тільки говорячи про понятійний зміст слова, ми включаємо в це поняття й афективний компонент.

Емоційно-експресивна оцінка мовця, на нашу думку, відноситься до семантики модальності, позаяк у наявності точка зору мовця. Звичайно, якщо ядром ФСП модальності вважати реальність—нереальність, то емоційно-експресивна оцінка мовця, що знаходиться в обсязі модальності, займає місце на периферії, десь на розпливчастій межі категорії модальності та категорії оцінки, хоча про останню в сучасній лінгвістичній літературі поки що майже нічого не сказано.

Суфіксами, які творять іменники із суб'єктивно-оцінними значеннями, мовець передає, в першу чергу, своє ставлення до змісту слова. Але якщо такі іменники включаються у висловлювання, то вони, як головні (що частіше) або другорядні члени речення, не можуть не впливати на модальність, що виражається якими-небудь засобами, як категорію речення, хоча це не завжди достатньо яскраво виражено, оскільки підкреслюється безпосередньо модус слова і, звичайно ж, опосередковано — модус речення. У цьому плані ще О. О. Потєбня помітив випадки поширення експресії, яка пов'язана із суфіксами суб'єктивної оцінки, на всі інші деталі висловлювання.

Емоційна оцінка змісту висловлювання виражається різними засобами: лексичними, просодичними за допомогою вигуків, складно-підрядними реченнями та деякими іншими. На наш погляд, опосередковано (через висловлення) вона виражається й суфіксами суб'єктивної оцінки. У вираженні основних модальних значень — значень дієслівних способів — безпосередньо беруть участь дієслівні афікси; у вираженні периферійних значень — опосередковано беруть участь афікси (суфікси) іменників, які вносять емоційну оцінку.

У цьому розділі й розглядаються іменники із суб'єктивно-оцінними значеннями не як номінативні одиниці, а як члени речення.

Слово, «відображаючи особистість (індивідуальну або колективну) суб'єкта мовлення, характеризує його оцінку дійсності; воно кваліфікує його як представника тієї або іншої групи», — відзначив акад. В. В. Виноградов. Тому ми розглядаємо іменники із суб'єктивно-оцінними значеннями не лише як певний член речення, але й у більш широкому плані — стилістичному, оскільки реально емоційні значення не сприймаються без стилістичних.

Іменники із суб'єктивно-оцінними значеннями частіше всього входять до складу предикативного центру. Напр.: С ободреною душой Князь пошел себе домой; Лишь ступил на двор широкий—Что ж? Под елкою высокой, Видит, белочка при всех Золотой грызет орех (Пушк.). **Работничек** в поле ты был (Некр.).

Знаходячись у предикативному центрі, займаючи позицію підмета або компонента складеного іменного присудка, іменники з суб'єктивно-оцінними значеннями забарвлюють основні мо-

дальні значення, що виражаються формами дієслівних способів, цими оцінними значеннями.

У процесі словоутворення іменників із суб'єктивно-оціночними значеннями спостерігається синонімія суфіксів, пов'язана зі стилістичними особливостями використання. Напр.: гвоздок—гвоздик (зменш.), годок—годик, часок—часик (пестл.), супчик—супец (пестл.), шпiончик—шпiонишка (зневажл.) тощо.

Мотивуючими виступають як однозначні, так і багатозначні іменники. Мотивовані також можуть бути однозначними або багатозначними, в них можуть з'явитися й нові значення (порівняно з мотивуючими) з тією чи іншою суб'єктивною оцінкою. Напр.: (волк — волчок). 1. Зменш.-пестл. до волк. 2. Іграшка), галка—галочка. (1. Зменш. до галка. 2. Помітка олівцем) та ін.

При утворенні іменників з експресивно-емоційними оціночними значеннями мотивуючими можуть виступати слова-омоніми. У нових утвореннях омонімів зберігається (з однаковими чи різними оціночними значеннями) або розпадається. Напр.: латка—латочка (зменш.-пестл.) і латка (посуд для смаження) — латочка (зменш.-пестл.); лук (1. Овоч. 2. Істинне листя цієї рослини) — лучок (пестл. до обох значень) і лук (ручна зброя для метання стріл) — лучок (1. Зменш.-пестл. до лук. 2. Пристосування для виловлення птахів); липа (дерево) — липка (зменш.-пестл. до липа) і липа (фальшивка); в нових утвореннях омонімів може й з'являтися. Напр.: кабак (невеличкий ресторан) — кабачок (зменш. до кабак) і кабачок (овоч) та ін.

У сучасній лексикографічній практиці при визначенні емоційно-оціночних модальних значень слова, на наш погляд, допускаються деякі неточності. Напр., у 17-ти томному словнику сучасної російської літературної мови зустрічаються позначки: блондиночка (пестл.), брюнеточка (зменш.); липка (зменш.-пестл.), ивка (не має помітки), панамка (зменш.), шляпка (зменш.-пестл.); луковка (зменш.), морковка (зменш.-пестл.) та ін. До точнішого визначення емоційно-оціночних модальних значень подаємо класифікацію іменників, які нас цікавлять. Виділяємо 25 семантико-тематичних груп, у яких слова повинні мати те ж саме оцінне значення.

Оцінні значення можуть бути виражені й деякими суфіксами прикметників. Ознаки предметів, названі прикметниками, здатні в процесі спілкування видозмінюватися в якому-небудь плані; здебільшого за ступенем наявності їх у предметі. Напр.

при утворенні ступенів порівняння зіставляються ті чи інші, але аналогічні якості двох предметів. У цьому сутність ступенів порівняння, що не існує поза відповідностей зіставлення. Оцінні значення відображають той чи інший ступінь якості, але без будь-якого зіставлення предметів. Сутність цих оцінних значень — виявлення ставлення мовця до якості предмета, напр.: дешевенький, малюсенький, тонюсенький тощо. Оцінні значення: а) зменшувально-пестливе (курносенький, щупленький та ін.); пестливе (густенький, смирененький та ін.); в) підсилювально-пестливе (белешенький, умнешенький та ін.) виражаються за допомогою суфіксів -оньк-, -ошеньк- (-ешеньк-, -охоньк-), -ехоньк-, -юсеньк-.

Оцінні значення можуть передаватися і деякими прислівниками. У словотворчому плані це прислівники, мотивовані прислівниками й утворені за допомогою суфіксів: -оньк- (-еньк-), які додають значенню суб'єктивно забарвленої підсиленості: дорогонько, давненько та інш.; і охоньк- (-ехоньк-) -ешеньк-, -ешеньк- з підсилювально-пестливим значенням: давнешенько, позднехонько та ін. Деякі прислівники, мотивовані іменниками, можуть виражати зменшувально-пестливе модальне значення, напр. бочком, вечерком, утречком; втихомолочку, впритирочку, всухомяточку та деякі ін.

У четвертому розділі — «Модальні та службові слова як засіб вираження модальності» — розглядаються модальні та службові слова як лексико-граматичний спосіб вираження модальності. При цьому, розглядаючи цей спосіб вираження модальності, ми добре усвідомлюємо, що модальність — це функціонально-семантична категорія, і про лексичні засоби її вираження можна говорити лише умовно.

Модальні слова. Основне, мабуть, найважливіше питання, яке потребує свого вирішення, — це питання про статус модальних слів серед лексико-граматичних розрядів слів. Дотепер щодо цього питання в теорії граматики побутує дві точки зору. Прибічники однієї — вважають модальні слова самостійною службовою частиною мови, інші вчені виводять модальні слова за межі системи частин російської мови.

Ми поділяємо точку зору акад. В. В. Виноградова на модальні слова як на самостійну службову частину мови. Модальні слова мають специфічне значення, відрізняються морфологічною оформленістю і синтаксичною функцією від інших час-

тин мови, тобто володіють істотними ознаками, необхідними са-
мостійному лексико-граматичному розрядові слів.

У сучасній російській мові модальні слова як самостійна
частина мови представлені більше ніж 450 словниковими оди-
ницями: власне модальними словами (видимо, конечно та ін.),
функціональними модальними словами (бесспорно, допустим,
кажется та ін.), словосполученнями, в основному фразеологіз-
мами, з модальним значенням (грешным делом, собственно го-
воря, стало быть та ін.).

За своїм походженням модальні слова співвідносяться з ба-
гатьма частинами мови. Однак, очевидно, найчисельнішою вияв-
ляється група модальних слів, утворених із прислівників. Пе-
рехід слів із повнозначних частин мови в модальні пов'язаний
і з повною зміною їх лексико-граматичної структури: втратою
номінативної функції, змінність морфологічного поділу, зміною
синтаксичної природи. Модальні слова використовуються як не-
подільні речення, за допомогою яких мовець фіксує різке став-
лення до дійсності. Більшість модальних слів і словосполучень
у російській мові виступає у функції вставних слів. Гадаємо, що
не можна ставити знак рівності між модальними словами і
вставними словами: модальні слова — це морфологічна катего-
рія, а вставні слова — синтаксична. Адже в ролі вставних слів
можуть використовуватися не тільки модальні слова, але й пов-
нозначні, і при цьому не піддаючись граматицізації.

Надзвичайно складним є питання класифікації модальних
слів за їх значенням. В основу пропонованої класифікації покла-
дено два важливих принципи: по-перше, враховуються тільки
найбільш загальні зафіксовані модальними словами відміннос-
ті у ставленні мовця і його свідомості до об'єктивної дійсності
і, по-друге, — співвідношення модальних слів з дієслівними спо-
собами. Класифікація модальних слів за значенням вимагає чіт-
кої відповіді і на таке питання, — що конкретно, які сфери
зачіпають ставлення мовця до об'єктивної дійсності? На наш
погляд, це: а) об'єктивний світ, з необхідністю зображений у
кожному висловлюванні; б) мовець, його свідомість і мова;
в) адресат мовлення.

Нами виділяються такі групи модальних слів за значенням:

1. Модальні слова і словосполучення, за допомогою яких
виражається ставлення мовця до повідомлюваного як до дійс-
ного. Функціонально ці модальні слова і словосполучення спів-
відносяться з формами дійсного способу (безусловно, действи-

тельно, правда та ін.). Модальне значення, за допомогою якого виражається ставлення мовця до повідомлюваного як до дійсного, може мати свої модифікації. Це: А. Стверджувальна оцінка цих відношень: а) категоричне ствердження (вот и все, делу капец, котчен бал та ін.); б) запевнення (разрази меня гром, лопни мри глаза та ін.); в) упевнення (честное слово); г) погрозження (так и быть); д) рішучість (была не была); е) схвалення (давно бы так); є) визнання правильності (верно, видимо, возможно, должно, допустим, по-видимому та ін.). Б. Заперечна оцінка цих відношень: а) рішуче заперечення (ни под каким видом, ни в коем случае та ін.); б) заперечення (как можно, да ты что та ін.); в) просте суперечення (так нет, почем знаць та ін.); г) непогодження (скажешь, постой(те) та ін.); д) неможливість (хоть убей та ін.). В. Модальні слова та словосполучення, які характеризують ступінь звичайності зображуваних фактів (как водится, как всегда, как заведено, по обыкновению та ін.).

2. Модальні слова і словосполучення, за допомогою яких висловлюється ставлення мовця до повідомлюваного як до уявно-передбаченого. Функціонально ці модальні слова та словосполучення співвідносяться з формами умовного способу (верно, видимо, возможно, должно, допустим, по-видимому та багато ін.).

3. Модальні слова та словосполучення, звернені до співрозмовника з метою привернути увагу, викликати ту чи іншу реакцію на повідомлення. Ці слова функціонально близькі до форм наказового способу: вони орієнтовані на адресат мовлення (видишь, видишь ли, заметим, не поверишь, помните(ли), поверьте та деякі ін.).

4. Модальні слова і (частіше) словосполучення, які виражають емоційне ставлення мовця до різних сфер спілкування: предметів і явищ об'єктивного світу, до предметів міркувань, співрозмовника і його мови. Тут виділяємо підгрупи: а) модальні слова та словосполучення з позитивним забарвленням: захопленням, замилювання (без ума, елки зеленые та ін.), дивовижність (чудное дело, что вы говорите та ін.), радість (бог ты мой), здивування (вот тебе и на та ін.), побоювання (упаси бог, не ровен час та ін.), жалкування (и сам не рад, грешным делом та ін.), задоволення (к счастью, знай наших та ін.) тощо; б) модальні слова та словосполучення з негативним емоційним забарвленням: обурення (на что это похоже, где это видано та ін.), засмучення (к сожалению, жаль та ін.), прикрість (не было пе-

чали, щоб пусто було та ін.), розпач (хоть плач, хоть головою об стіну бейся та ін.), недовіра (знаем мы вас), невдоволення (что за черт, будь ты неладен та ін.), несхвалення (куда это годится), злість, докір (к черту, черт знает что).

5. Модальні слова та словосполучення можуть характеризувати процес спілкування. Тут виділяємо підгрупи в залежності від створених відношень: а) мовець, характеризуючи висловлювання, може визначити своє ставлення до джерела, до автора мовлення (по преданію, по вираженню, по слухам, по-твоему та ін.); б) мовець у процесі спілкування характеризує свою мову з точки зору її експресивності, емоційного забарвлення за допомогою модальних слів і словосполучень (по правде, по совести, скажу вам по секрету, уверяю вас та ін.); в) мовець упорядковує ставлення до способів вираження думки за допомогою модальних слів і словосполучень (по вираженню, іними словами, позволю себе сказати, иначе говоря та ін.); г) характеризуючи процес спілкування, мовець може налагоджувати ті чи інші відношення між частинами висловлення за допомогою модальних слів та словосполучень (кстати, например, вдобавок, в частности, между прочим; во-первых, как указывалось та ін.).

Частка. Більшість часток належить до лексико-граматичних засобів вираження модальності. Модальні частки в сучасній російській мові — категорія, яка поповнюється.

У русистиці відсутній єдиний підхід до класифікації модальних значень (та їх відтінків), виражених за допомогою часток. В основу пропонованої класифікації модальних значень, виражених частками, покладено ті ж принципи, що і при класифікації аналогічних значень, виражених модальними словами. Виділяємо:

1. Частки, за допомогою яких, визначаються ставлення мовця до співрозмовника як до дійсного. Такі частки функціонально співвідносяться з формами дійсного способу дієслова. Це модальне значення має модифікації: утвердження (да, именно, конечно, прямо, ровно та ін.); погодження (ага, ладно, во, что ж та ін.); посилення, підтвердження (то-то и оно, впрямь, ну, так и, даже та ін.); заперечення (не, нет, никак нет та ін.); незгоди (вот еще, где там, так ли та ін.); сперечання (все-таки, как же, куда та ін.). При впорядкуванні відношень, за допомогою яких мовець виявляє ставлення до повідомлюваного як до дійсного, частки можуть вказувати на якість, кількість, ступінь чи міру того, про що повідомляється (беда, во-как, вон сколько, далеко не та ін.).

2. Частки, за допомогою яких виражається ставлення мовця до повідомлюваного як до передбачуваного. Функціонально ці частки співвідносяться з формами умовного способу. Це значення виступає як в немодифікованому виді, так і в своїх модифікаціях. А. Немодифікована передбаченість виражається частками: авось, будто, еше бы, никак та ін. Б. Модифікована передбаченість має відтінки: а) бажання (побажання): вот бы, добро бы, лишь бы, скорее бы та ін. б) наказу (спонування), прохання, напуття; будь (же), дай (ка), да, давай, пусть, чтобы та ін.

3. Частки, за допомогою яких мовець намагається ^плі чи ^іінше реакції на повідомлення з боку співрозмовника. Ці частки функціонально близькі до форм наказового способу: а, вишь, да, ну-с та ін.

4. Частки, які виражають емоційне ставлення мовця до різних сфер спілкування; предметів та явищ об'єктивного світу, до предметів міркування; співрозмовника, його мови і т. д.: а) частки з позитивним емоційним забарвленням: зливання (а, ришь, вишь как, ишь как та ін.); б) частки з негативним емоційним забарвленням: сумнів (будто, вроде, вряд ли та ін.), невдоволення (вишь, ишь, как та ін.), зневага (вот как), насмішка (эк, эка), побоювання (как бы не, неровно та ін.).

5. Частки, які характеризують процес спілкування: де, дескать, мол та ін., суб'єктивно передають чужу мову: бишь — означає бажання нагадати те, що зрочайно знає і співрозмовник; вот, да, как то та ін. — за допомогою них мовець може вказувати на висновки, роздуми, поступовість подій, перелік тощо.

Сполучники, значення яких мінімально залежить від контексту, являють собою лексико-синтаксичний виразник модальних відношень у деяких складнопідрядних реченнях.

У складнопідрядних реченнях розчленованої структури з вираженими умовними відношеннями модальне значення передбачуваної обумовленості забезпечується сполучниками диференційованих значень: если, ежели, коли (коль), буде, ли... ли та ін. Ці сполучники виступають спеціалізованими показниками передбачувано-умовних відношень.

У складнопідрядних розчленованих реченнях, які виражають порівняльні відношення, вживаються сполучники як недиференційованого, так і диференційованого значення. За допомогою диференційованих сполучників може виникати достовірне порівняння. У реченнях з недостовірним порівнянням між головною і підрядною частинами утворюється умовно-допустові відношен-

ня, виражені сполучниками: словно, будто, как будто, ровно, чисто. У складнопідрядних реченнях з часовим відношенням випередження диференційований сполучник как вдруг ускладнює це відношення модальним відтінком раптовості, несподіваності. Напр.: Немцы только прибрали и оборудовали здание под казармы, как вдруг здание загорелось (Фад.).

Вигуки. Розглядаючи вигуки семантичної групи «емоцій і емоційних оцінок», доходимо висновку, що ці вигуки виражають різні емоційні ставлення мовця до «шматочка» об'єктивної дійсності, закладені в конкретному висловлюванні. Емоційні відношення надзвичайно різноманітні, і кожне з них може виражатися одним або цілою групою вигуків. У цьому розділі дисертації зроблена спроба навести перелік основних почуттів та емоцій людини і показати, якими вигуками вони відтворюються. Такі вигуки в певних контекстуальних і інтонаційних умовах виражають емоційне ставлення мовця до дійсності: обурення (ах, однако), захоплення (ай, ай да та ін.), захват. (у, ура, эх та ін.), прикрийсть (а, ах, господи та ін.), здивування (батьюшки мои), недовіру (да ну, ничего себе та ін.), схвалення (браво та ін.), заперечення (дудки, как бы не так та ін.), дратування (тьфу, фу ты та ін.), жалкування (увы, увы и ах), сумнів (ой ли, хм), докір (ай, ай-ай, ух-на та ін.), ствердження (ну-ну, как же та ін.) тощо.

Визначити, які безпосередньо почуття виражають ті чи інші вигуки, не просто. Напр., у реченні: Ах, оставили бы вы меня в покое! — на думку деяких науковців, вигук ах виражає раду та бажання. Гадаємо, що це не так: значення бажання досягається тут формою умовного способу, а вигук ах, експресивно підсилюючи висловлювання, вказує на почуття незадоволення.

З'ясування семантичних функцій вигуків, на наш погляд, залежить від розуміння ролі інтонації, яку вона відіграє при оформленні самого вигуку й усього висловлювання, питомої ваги вигуку в синтаксичній організації висловлювання. Безперечно, що необхідно враховувати й інші фактори: зміст висловлювання, емоційне забарвлення всього процесу спілкування, ситуацію, в якій відбувається спілкування тощо.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє уточнити принципи можливих класифікацій вигуків розглянутої групи, оскільки почуття та емоції людини різноманітні і припускають усякі підходи до спілкування. Класифікацію цих вигуків можна представити двома групами: 1) чисто емоційні вигуки, які передають страх, гнів, замилювання тощо; 2) інтелектуально-емоційні вигу-

кції, які виражають сумнів, здивування, презирство тощо. Очевидно, доцільно, вести мову про дві групи вигуків на позначення почуттів та емоцій: 1) ті, за допомогою яких висловлюються почуття й емоції самого мовця, і 2) вигуки з емоційною оцінкою, з вираженням відношення мовця до дійсності. Ці дві групи вигуків відрізняються і спрямуванням своїх модальних (оцінних) значень.

Відносно невелику групу складають вигуки на позначення волевиявлення: вперед, марш, тю-тю, ссс, шабаш, цыц, алло та ін. Функціонально вони зближуються з формами наказового способу.

У цьому ж розділі подаються деякі зауваги про так звані дієслівні вигуки (верть, хвать і т. ін.).

У п'ятому розділі — «Синтаксичні засоби вираження модальності» — розглядаються деякі синтаксичні засоби вираження модальності. У сучасних наукових працях міцно усталалося міркування про те, що інтонація супроводжує та формує будь-яке речення. І воно цілком правомірне. Однак сама собою інтонація як цілий комплекс звукових засобів мови, очевидно, не визначальна. Інтонація може виражати будь-яку інформацію, особливо модальні значення та їх відтінки, тільки в тому разі, якщо вона взаємодіє з певною синтаксичною конструкцією та лексичним наповненням цієї конструкції. У попередніх розділах ми зупинялися на аналізі ролі інтонації при відображенні тих чи інших модальних значень та відтінків.

У залежності від мети висловлювання виділяють три модальні групи речень: розповідні, питальні та спонукальні. Деякі лінгвісти виводять ці три типи речень за межі модальності, що, на наш погляд, неправомірно.

Модальні значення можуть бути виражені майже всіма типами односкладних речень, порядком слів у словосполученні з певною інтонацією. Звичайно, що особливе місце при організації модальних значень та їх відтінків посідають вставні слова та вставні сполучення слів.

У цьому розділі узагальнено описані також модальні значення, виражені за допомогою повторів, прикладок, звертань. Тут же розглянуті модальні значення складнопідрядних речень, у складі яких є форми умовного способу.

Модальні значення складнопідрядного речення виступають у залежності від: а) співвідношень простих речень у складі складнопідрядного; б) структури простих речень і типу присудка; в) ступеня взаємодії форми умовного способу з підрядним

сполучником; г) ступеня участі форми «л+бы» у зв'язуванні речень; д) порядку речень; е) ступеня участі контексту та деяких ін.

У реченнях розчленованої структури з неспеціалізованими за значенням сполучниками, у яких виражаються умовні відношення, основним модальним значенням виступає умовне припущення: Человек вашего образования и опыта мог бы занять более высокое положение при новом порядке, если бы он этого захотел, — сказал майстер Брюкнер (Фадеев).

В залежності від перерахованих вище факторів умовне припущення може модифікуватися і виступати в конкретному висловленні у відтінках: а) можливості—неможливості: Он ушел, оставив Кувалду в приятном сознании, что купец боится его. Если б он не боялся, так уж давно бы выгнал из ночлежки (Горьк.); бажаності (жалью з приводу нездійсненності): Увы, на разные забавы Я много жизни погубил! Но если б не страдали нравы, я балы б до сих пор любил (Пушк.); в) упевненості: Это была суровая любовь, без признаний, и Павел ясно сознавал, что нет такой жертвы, которую он не принес бы без колебаний, если б она была нужна брату (М. Остр.).

Частини цих речень характеризуються можливістю співвіднесення їх з будь-яким часовим планом. Однак увесь контекст або окреме слово його, включене в головну або підрядну частину, можуть конкретизувати часовий план, тим самим уточнюючи й модальне значення.

У реченнях розчленованої структури, що виражають допустові відношення, головна та підрядна частини можуть з'єднуватися як спеціалізованими, так і неспеціалізованими сполучниками. В таких конструкціях допустові відношення мають характер здогадки. Близорукий, хотя бы надел на нос вместо очков колесо с комиссаровой брочки, и тогда бы не распознал, что это такое (Гоголь).

Модальні значення складнопідрядних речень з підрядними із сполучником **чтобы**.

Сполучник **чтобы** вживається у складнопідрядних реченнях з підрядними: А. З'ясувальними. Сполучник **чтобы** у цих реченнях разом із опорним словом виражає з'ясувально-волевий модальне значення. В конкретному висловленні, в основному в залежності від того, до якого лексико-семантичного розряду належить опорне слово, виступають такі відтінки загального волевого значення: 1) з'ясування+бажання. Так он мечтал. И грустно было Ему в ту ночь и он желал, Чтобы ветер выл не

так уцїло, И чтобы дождь в окно стучал Не так сердито (Пушк.). В залежности від значення опорного слова та ін. лексичних елементів висловлювання виступають більш диференційовані значення бажаності: а) з'ясування+прохання. Мама вас просит; пока она не уехала, чтобы не рубили сада (Чех.); б) з'ясування+порада. Я графине и то говорю, чтобы поменьше говорила по-французски (Л. Толст.); в) з'ясування+наказ. Да сказать Держиморде, чтобы не слишком давал волю кулакам своим... (Гоголь); г) з'ясування+неприпустимість. Мы будем бороться, правда, Толя? и не может быть, чтобы здесь никого не оставили для подпольной работы (Фадеев); д) з'ясування+повинність. Да, землячка, требуется, чтобы барышня исчезла (Горьк.).

Сполучник **чтобы не** з опорними словами лексико-семантичних груп побоювання, наглядно і деякі ін. встановлює відношення між головним і підрядним реченням з модальним значенням здогадності з відтінком побоювання. Одного боюсь — за вас и сам, — чтобы не обмелели наши души (Маяк.). Б. Означальними. У цих реченнях спільно з опорними словами сполучник **чтобы** виражає: а) здогадний наслідок з відтінком бажання. Прочтите так, чтобы никто не видел (Акс.); б) здогадне бажання (побоювання). Не угощай... никого, а веди себя лучше так, чтобы тебя угощали (Гоголь); в) неможливий здогадний наслідок. Ты слишком честен и неглуп для того, чтобы мог со спокойной совестью пресмыкаться (Шолох.). Частка **бы** може вступати у зв'язок з інфінітивом. Сполучення незалежного інфінітива+**бы** входить до складу простого односкладного речення як його головний член. Більшість інфінітивних речень, у складі яких є частка **бы**, виражають бажану модальність з різними відтінками. — Уехать бы отсюда, — устало сказал Яков (Горьк.). Значення бажання тісно переплітається із значенням необхідності. Зачем дрожащею рукою Еще он носит булаву? Теперь бы грянуть нам войною На ненавистную Москву! (Пушк.). Зіставлення форм інфінітив+**бы** и «л+**бы**» (выжить бы, выпил бы) дозволяє говорити про їх подібність і відмінність.

Інфінітивні речення (з часткою **бы**) можуть входити у складнопідрядне як одна із його складових частин, частіше підрядна. У цих випадках можуть виражатися різні модальні значення, напр., можливості. — Как взяли? спрашивал я, вскочив с постели и щупая голову, чтобы знать, сплю я или нет (Герц.); обумовленої здогадності, здогадної можливості. Быть бы нашим

странникам под родною крышею, Кабы знать могли они, что творилось с Грищею (Некр.) і деякі ін.

Форми «л+бы», «інфінітив+бы» можуть бути у складі безсполучникових об'єднань речень. В усіх реченнях цього типу встановлюється модальне значення обумовленої згодності. Был бы он в моих руках, заговорил бы (М. Остр.).

Висновки, зроблені на основі проаналізованого фактичного мовного матеріалу.

Модальність — це полісемантична функціональна категорія, здатна виявляти себе різноманітними засобами російської мови.

У контекстуально-інтонаційних умовах модальність відбивається в багатстві своїх відтінків.

У центрі розуміння категорії модальності перебуває ставлення мовця і його свідомості до об'єктивної дійсності.

Розуміння модальності як відношення змісту висловлювання до дійсності в плані реальності-нереальності не з'ясовує сутності цієї категорії, зводить її, наближає цю мовну категорію до логічної, в той час як між логічними та мовними категоріями спостерігається істотна відмінність. У реченні — Отец, кажется, приехал — модальність впливає не з визначення зв'язку між суб'єктом і його дією і не з ірраціональності висловлювання. Тут модальність проявляється в оцінці мовцем дії як передбачуваного. Зображена ситуація відповідає дійсності лише в передбаченні. Це і є сутність модальності в наведеному прикладі. Ставлення мовця до об'єктивного світу, дійсності — суб'єктивні, хоча б тому, що вони впливають з мови та висловлені безпосередньо мовцем; вони виражають особисту оцінку тих чи інших проявів об'єктивної дійсності; разом з тим вони й об'єктивні, оскільки суб'єктивне не існує без об'єктивного, як не буває одного без загального.

Розвиток російської мови, поступове стирання меж між її літературними та розмовними формами в процесі спілкування, подальше удосконалення функціональних стилів постійно сприятиме розвитку семантики та вдосконаленню засобів вираження модальності.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВИСВІТЛЕНИЙ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Хрычиков Б. В. Значения форм сослагательного наклонения в сложноподчиненных предложениях с придаточными, присоединенными союзом *чтобы* / Ученые зап. Новгородского гос. пед. ин-та, историко-филологический фак. — Новгород, 1956. — Т. 2. — Вып. 2. — С. 209—220.

2. Хрычиков Б. В. Значения форм сослагательного наклонения в простом предложении в современном русском языке / Ученые зап. Новгородского гос. пед. ин-та, историко-филологический фак. — Новгород, 1956. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 133—174.

3. Хрычиков Б. В. Значения форм согласительного наклонения в сложноподчиненных предложениях с придаточными условными и уступительными / Ученые зап. Новгородского гос. пед. ин-та, историко-филологический фак. — Новгород, 1957. — Т. 2. — Вып. 2. — С. 195—208.

4. Хрычиков Б. В. Некоторые вопросы грамматической синонимии / Ученые зап. Новгородского гос. пед. ин-та, филологический вып. — Новгород, 1958. — С. 55—61.

5. Хрычиков Б. В. Синонимия грамматических форм / Ученые зап. Новгородского гос. пед. ин-та, филологический вып. — Новгород, 1958. — Т. 3. — С. 133—142.

6. Хрычиков Б. В. О соотношении категории модальности и предикативности / Вісник Львів. ордену Леніна держ. ун-ту ім. І. Франка. Серія філологічна. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. — Вып. 3. — С. 93—97.

7. Хрычиков Б. В. Речевая коммуникация в свете учения акад. И. П. Павлова о второй сигнальной системе / Тези доповідей. Філологія. Журналістика. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. — С. 59—61.

8. Хрычиков Б. В. Сослагательное наклонение — одно из грамматических средств выражения категории модальности / Тези доповідей. Філологія. Журналістика. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. — С. 59—61.

9. Хрычиков Б. В. Семантическое отношение слов в языке / Лексикология и семасиология. — Львів: Изд-во Львов. ун-та, 1966. — С. 11—14.

10. Хрычиков Б. В. Проблема системности лексических значений и словаря / Лексикология и семасиология. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966. — С. 65—68.

11. Хрычиков Б. В. Модальные слова и их взаимоотношение с категорией модальности / Вісник Львів. ордену Леніна держ. ун-ту ім. І. Франка. Серія філологічна. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. — Вып. 4. — С. 24—28.

12. Хрычиков Б. В. О сущности грамматической категории модальности и о модальных словах в русском языке / Сборник научно-методических статей. — Киев: Изд-во КВАИУ; 1967. — С. 88—104.

13. Хрычиков Б. В. Виды русского глагола // Русский язык. Ежемесячный журнал. — Дели: Изд-во Советский Союз. — 1968. — № 19—26. — 21 с.; 1969. — № 27—28. — 7 с. (на англ. яз.).

14. Хрычиков Б. В. Наклонение русского глагола // Русский язык. Ежемесячный журнал. — Дели: Изд-во Советский Союз. — 1969.—№ 29—38.— 30 с.; 1970.—№ 39—40. — 6 с. (на англ. яз.).

15. Хрычиков Б. В. Некоторые замечания о переходе наречий в модальные слова / Вісник Львів. ордена Леніна держ. ун-ту ім. І. Франка. Серія філологічна. — Львів: Вища шк., вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1973.— Вип. 8.—С. 59—63.

16. Хрычиков Б. В. Смотрицкий о наклонениях / Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст.: Матеріали симпозиуму. — Київ: Наукова думка, 1982. — С. 140—141.

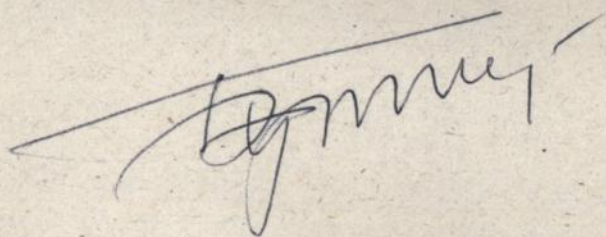
17. Хрычиков Б. В. В. И. Борковский — исследователь исторического синтаксиса / Тезисы доклада. — Львов: Изд-во Львов. ун-та ім. І. Франко, 1990.—С. 34.

18. Хрычиков Б. В. Коннотативный аспект коммуникативной функции языка / Тезисы доклада. — Донецк: Изд-во Донецкого ун-та, 1990.—С. 34—35.

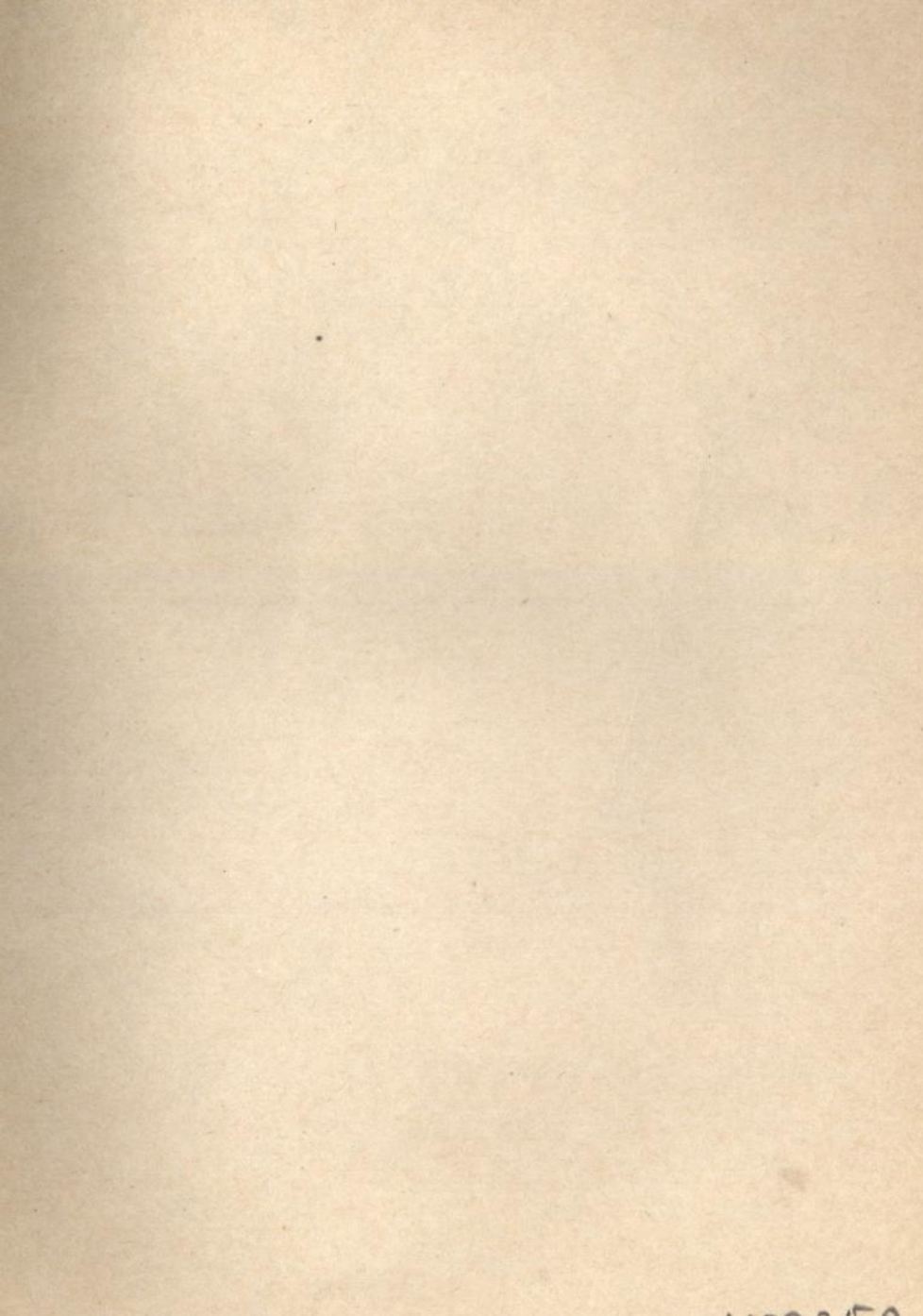
19. Хрычиков Б. В. Междометие — лексико-семантическое средство выражения модальности / Русский язык: вопросы функционирования и методики преподавания. — Львов.: Изд-во Львов. ун-та, 1992.—С. 134—144.

20. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражения в современном русском языке. — Киев: Изд-во КГПИ, 1992.—212 с.

21. Хрычиков Б. В. О статусе модальных слов и их происхождении. — Кам'янець-Подільський: Вид-во КПДП, 1993 / Тези доповідей. — С. 82—84.

AB 30.607